

Kudüs Kent Mekânında İmparatorluk Normları: Çoğulculuktan Kutuplaşmaya (1871-1948)*

• Yasemin Avcı^a - Mihriban Uçar^b

Özet

Bu çalışma, 1871-1948 yılları arasında Kudüs'teki mekânsal dönüşümü, Osmanlı ve İngiliz şehircilik politikaları bağlamında ele almakta, bu politikaların kentin tarihsel dokusu ve toplumsal yapısı üzerindeki etkilerini sorgulamaktadır. Mevcut literatürde Kudüs'teki mekânsal ve toplumsal ayrışmanın kökenleri genellikle Osmanlı dönemine temellendirilmektedir. Bu yaklaşımın başlangıç noktası Avrupalı haritacılar tarafından çizilen ve Kudüs'ü dini gruplara bölünmüş bir kent olarak tasvir eden haritaların oluşturduğu vizyondur. Çalışma Osmanlı ile İngiliz dönemlerinde uygulanan şehircilik politikalarını ele alarak, bu yaygın görüşü sorgulamaktadır. 19. yüzyıl boyunca üretilmiş onlarca Kudüs haritası, gerçekte şehrin heterojen yapısını ve farklı toplumsal grupların bir arada yaşama olgusunun mekânı nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktan uzaktır. Halbuki gerek Osmanlı arşiv belgeleri gerekse bu dönemde yapılmış olan nüfus sayımı kayıtları, bu ayrıştırıcı bakışı çürüten veriler sağlamakta; suriçi kentte farklı dini toplulukların iç içe geçmiş bir şekilde yaşadığını ve iddia edilen cemaat ayrışmasının gerçekte mevcut olmadığını göstermektedir. Ne var ki 1917 yılından itibaren Kudüs'ün İngiltere'nin kontrolüne geçmesiyle, Avrupalı haritacıların çizimlerinde tasvir edilen "ayrıştırılmış" Kudüs imgesi, gerçeğe dönüşmeye başlamıştır. İngiliz sömürgeciliğinin ve sömürgecilğe hizmet eden şehircilik uygulamalarının hâkim olduğu bu süreç, Kudüs'ün mekânsal dokusunu derinden etkilemiştir. Özellikle William McLean (1918), Patrik Geddes (1919), Charles Robert Ashbee (1922) ve Henry Kendal (1944) tarafından hazırlanan dört ayrı şehirleşme projesine hâkim olan yaklaşım, bu yargıyı kanıtlar niteliktedir. Manda yönetiminin şehirleşme uygulamaları, bilhassa "yeşil kuşak" uygulaması, suriçi alanı dini ve tarihi mirasın korunması gerektiği bahanesiyle bir "açık hava müzesi" haline getirmiş, surdışı yerleşim alanı ise modern Avrupa şehircilik prensiplerine göre yeniden düzenlenmiş, böylece birbirinden kopuk ve ayrılmış iki ayrı yerleşim alanı ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, Osmanlı Kudüs'ünün kolektif yaşam alanları işlevini kaybetti, sosyal ve mekânsal ayrışma açıkça izlenebilir oldu.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Yasemin Avcı'nın yürütücülüğünü yaptığı "Kudüs'te İmparatorluk Politikaları: Kamusal Mekân ve Toplumsal Kimlik (1871-1948)" başlıklı ve 220K116 nolu TÜBİTAK 1001 projesinin çıktılarından biridir. Verilen destek için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

^a Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü. ORCID No: 0000-0002-7939-0376.

^b Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü. ORCID No: 0000-0002-5864-3004.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Kudüs, Osmanlı ve İngiliz şehirciliği, Yeşil Kuşak, Toplumsal Parçalanma

Imperial Norms in the Urban Space of Jerusalem: From Pluralism to Polarization (1871-1948)

Abstract

This study examines the spatial transformation of Jerusalem between 1871 and 1948 in the context of Ottoman and British urban policies and questions the effects of the imperial policies on the historical fabric and social structure of the city. In the current literature, the origins of the spatial and social segregation of the city have been traced back to the Ottoman period. The starting point for this approach is the vision constructed in the urban plans drawn up by European cartographers in the 19th century. These maps depict Jerusalem as a city sharply divided between religious communities. This study challenges that common view through an examination of the urban policies of the late Ottoman and British periods. The 19th-century urban plans of Jerusalem do not reveal the heterogeneity of the city and how the coexistence of different social groups shaped the space. The Ottoman census records and other types of archival documents provide data that contradict this segregationist view. They show that different religious communities intermingled within the walled city and that the claimed segregation did not actually exist. Yet, when Jerusalem came under British control in 1917, the image of a 'segregated' Jerusalem depicted in the drawings of European cartographers come to become a reality. The spatial fabric of Jerusalem was deeply affected by this process, which was dominated by British colonialism and urban planning practices that served colonialism. This suggestion is particularly evident in the four different urbanisation projects developed by William McLean (1918), Patrik Geddes (1919), Charles Robert Ashbee (1922) and Henry Kendal (1944). The urbanisation practices of the British administration created two separate urban settlements; in particular, the "green belt" turned the walled area into an "open-air museum" under the pretext of preserving the religious and historical heritage, while the settlement area outside the walls was reorganised according to the principles of modern European urbanism. As a result, the collective living spaces of Ottoman Jerusalem lost their function, and the social and spatial segregation became clearly visible.

Keywords: Palestine, Jerusalem, Ottoman and British urbanism, Green Belt, Social Segregation

Giriş

Kent mekânları, yalnızca fiziksel alanlar olarak değil, aynı zamanda siyasi güç mücadelelerinin sahnesi ve toplumsal düzenin göstergeleri olarak da ele alınmalıdır. Ünlü filozof M. Foucault, mekânı bir metin gibi değerlendirir ve iktidar ilişkilerinin “toplumsal mekâna dağılmış, her yerde gözlemlenebilir açık bir kitap” olarak okunabileceğini ifade

eder.¹ Bu perspektiften bakıldığında, mekânlar, siyasi otoritenin ideolojilerini görünür kılmak, halkla iletişim kurmak ve emperyal politikaları uygulamak amacıyla tasarlanmıştır.² Böylece mekân, yalnızca somut bir varlık değil, aynı zamanda iktidarın sembolik temsilidir. H. Lefebvre ise mekânın, devlet ve onun kurumlarının ihtiyaçlarına göre düzenlendiğini hem toplumsal üstyapının bir sonucu hem de onun ön koşulu olduğunu belirtir. H. Lefebvre'ye göre kentsel mekân, yalnızca "tasarlanan" değil, aynı zamanda "yaşanan" ve "algılanan" bir yapıya sahiptir. Bu durum, mekânın yalnızca iktidar dinamiklerini değil, aynı zamanda orada yaşayan toplumsal yapıyı da yansıttığını göstermektedir.³

Kentler, siyasi ve toplumsal dinamiklerin iç içe geçtiği, mekânsal düzenin bu dinamiklerle sürekli yeniden üretildiği alanlar olarak da görülmelidir.⁴ Üç din için kutsallığı yanında tamamen kendine mahsus pek çok istisnai özelliği bünyesinde taşıyan Kudüs, kentsel mekânın yeniden üretimi ile kimlik inşası arasındaki ilişkilerin gözlemlenebileceği eşsiz bir laboratuvarıdır. Bu çalışma, 1871-1948 yılları arasında Kudüs'teki mekânsal dönüşümün, Osmanlı ve İngiliz İmparatorluk politikaları bağlamında nasıl şekillendiğini ve bu dönemdeki şehircilik uygulamalarının kentin, yapısına nasıl yansıdığını ele almaktadır. Çalışmada kentin sosyal yapısını ve mekânsal dönüşümü incelenirken Osmanlı ve İngiliz arşiv belgeleri, dönemin haritaları ve nüfus kayıtlarına başvurulmuştur.

1. Tanzimat Dönemi Osmanlı Şehirciliğinin Kudüs'teki İzleri

Osmanlı kentleri bağlamında Tanzimat dönemi, siyasi reformlar ve yönetim stratejilerinin mekânsal düzeni köklü bir biçimde etkilediği bir dönüşüm sürecidir.⁵ Kente düzen vermek ve Avrupa'yı model alan ideal bir kent alanı oluşturmak, mekâna standart bir görünüm kazandırmak için 19. yüzyılın başlarından itibaren pek çok yasal düzenleme çıkarılmıştır. Tanzimat şehirciliğini kapsayan bu yasal süreç, yapı malzemelerinden bina yüksekliklerine, parselleme ve kamulaştırma gibi mülkiyet düzenlemelerine, yangınların önlenmesine, yeni ulaşım araçlarının işleyişini kolaylaştıracak yol düzenlemelerine kadar geniş bir kurallar bütünü oluşturmaya yöneliktir. Böylece detaylı bir imar mevzuatı oluşturulmuştur.⁶ Osmanlı imar sisteminin ilk yasal düzenlemesi 8 Haziran 1839 tarihli

¹ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitapevi, 1992), 192.

² Zeynep Çelik, *İmparatorluk, Mimari ve Kent: Osmanlı-Fransız Karşılaşmaları (1839-1914)*. (İstanbul: Salt Yayınevi, 2012), 4.

³ Lefebvre mekânı; mekânın pratiği(algılanan), mekân temsili (tasarlanan)) ve temsil mekânları(yaşanan) olarak üçlü terimle açıklar. Bu konuyu ayrıntılı okumak için bkzn: Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014), 110.

⁴ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 78.

⁵ Yasemin Avcı ve Mihriban Uçar, "Kudüs Millet Bahçesi: Kutsal Şehirde Modernite ve Kentsel Mekân (1870-1917)," *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no. 14, (Kış 2023), 2.

⁶ Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları: Adnan Adıvar Özel Sayısı*, 7/ 2, (Haziran 2006), 150; Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), s. 27.

Tanzimat İlmühaberî'dir.⁷ Bu düzenlemede bütüncül bir kent planlaması için harita ve planların (resim) çizilmesinden söz edilmektedir.⁸ Harita ve planların önemine dair yapılan vurgu, dönemin kent planlamasında görselleştirme ve detaylandırmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. İlmühaber'deki kent mekânının düzenlenmesine dair ilkeler 1848'de Ebniye Nizamnamesi ile kapsamlı bir imar mevzuatına dönüştürülmüştür.⁹ 1859'da ise kentsel mekânın düzenlenmesi, bakımı ve temizliğine yönelik esasları belirleyen "Sokaklara Dair Nizamname"¹⁰ yürürlüğe girmiştir. 1863'e kadar çıkarılan nizamnamelerin hükümlerinin yalnızca Dersaadet yani İstanbul için geçerli olduğunun altını çizmek gerekir. Zira bu düzenlemelerin taşra kentlerinde, hatta büyük kasabalarda uygulanmaya başlanması 1863 yılında çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi¹¹ ile olur. Kentin mekânsal gelişimi için çıkarılan bu nizamnameler bir süre sonra daha da geliştirilerek 1882'de kanunlaştırılmıştır. 1882 tarihli Ebniye Kanunu Osmanlı imar mevzuatının en gelişmiş hali ve ilk imar kanunudur. Hatta 1956 tarihli 6785 sayılı İmar Kanunu'na kadar yürürlükte kalarak Cumhuriyet döneminin de imar mevzuatının temelini oluşturmuştur.¹²

1867 yılında kurulan Kudüs Belediyesi tarafından, Osmanlı Devleti'nin şehircilik uygulamaları kapsamında çıkardığı nizamnamelerle Kudüs'teki şehirleşme belirli bir denetim içine alınmaya çalışılsa da gelecekte şehirleşme koşullarını belirleyen genel bir şehir planı yapılmamıştır. Belediyenin yürüttüğü bu düzenlemeler, şehirleşmeyi belirli bir denetim altına almaya yönelik olsa da kentteki yapısal gelişim ve büyüme, bir şehir planının öngördüğü bir çerçeveye oturtulmamıştır. Kudüs Belediyesi, şehirde yeni yerleşim alanlarının açılması, arsa satışları ve düzenlemeleri, sokak ve cadde planlamaları gibi konularda düzenlemeler yapmış, ayrıca Avrupalılar tarafından inşa edilmesi planlanan kilise, manastır, okul gibi yeni yapılar için verilecek ruhsatların uygunluğunu denetlemiştir. 1910 yılında tasarlanan tramvay, su temini ve elektrikle aydınlatma projeleri gibi altyapı projeleri için de mevzi planları hazırlanmıştır.¹³

Kudüs'te şehirleşme süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nda haritaya dayalı imar planlamasının ilk örneklerini de içermektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru, şehirdeki mülkiyet hakları ve inşa edilecek yapılarla ilgili düzenlemelerin yapılabilmesi için haritalar hazırlanmıştır. Özellikle 1898'de hazırlanan harita, bu tür düzenlemelerle ilgili önemli bir

⁷ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, haz. Cengiz Özdemir, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 1240-1243.

⁸ "inşa ve tesviyesi tasmin olunan yolların istikamet ve arzları mâlum olmak için birbirinden farklı elvan ile işaret ve tersim ve irtifa-ı arazi yani yokuşlar dahi izah ve terkim olunmak üzere Dersaadet'in bir kıt'a haritası tanzim olunduktan sonra..." Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1241.

⁹ Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1032-1037; Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, 29.

¹⁰ Nizamnamenin tam metni için bkz: Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1785-1795.

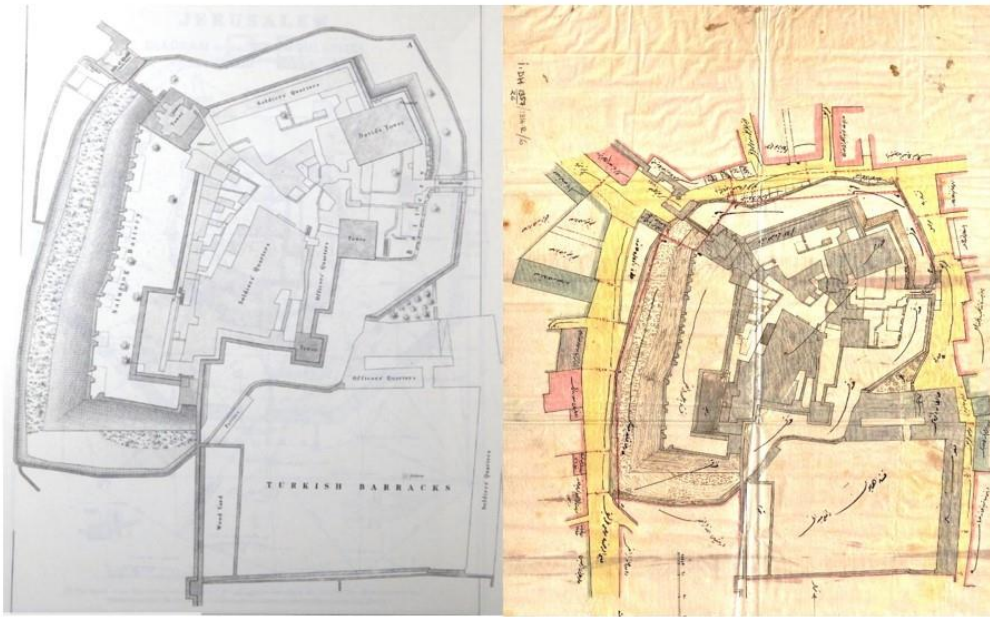
¹¹ Nizamnamenin tam metni için bkz: Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1674-1675.

¹² Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1715-1731.

¹³ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004), 203-214.

örnektir. Yafa kapısındaki dükkanların bulunduğu arsada yapılan harita, Kudüs'teki mülkiyet ilişkilerinin nasıl denetlendiği ve bu tür düzenlemelerin belediye mühendisleri tarafından nasıl planlandığı hakkında fikir verir. Osmanlı memurları (çoğunlukla belediye mühendisi veya Nafia memuru) bu planları hazırlarken Avrupalıların şehir haritalarından da yararlanmışlardır. Örneğin; Kudüs Kalesini gösteren 1898 tarihli plan (bknz: Plan 1), aslında Kudüs haritacıları arasında önemli bir yere sahip olan C. Wilson'ın 1865 yılında basılan *Ordnance Survey of Jerusalem*¹⁴ başlıklı kitabında yer alan çizimden yararlanılarak hazırlanmıştır.¹⁵ Plandaki Osmanlıca adlandırmalar ile kale çevresindeki arsalar ve sahipleri hakkındaki bilgiler çizimi yapan Osmanlı memuruna aittir.

Plan 1: Kudüs Kalesi

C. Wilson (1865)'ın Kudüs Kalesi Planı

Osmanlı Arşivinden Kudüs Kalesi Planı (İ. DH., 1357/26)

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kesit haritaların ötesine geçilerek daha kapsamlı ve geniş ölçekli planlama girişimlerinin başlandığı bilinmektedir. Kudüs için ilk kadastr haritasının tarihini belirlemek zor olsa da kentin planlanması için 1909 yılında önemli bir adım atıldığını söylemek mümkündür. İngiliz Konsolosu Blech'in 18 Mayıs 1909 tarihli raporunda¹⁶, kentin mevcut durumunu ve gelecekteki altyapı projelerini içeren bir şehir planı hazırlanması için uzmanlar çağırıldığı bilgisi vardır. Ne var ki bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği yıllarda Kudüs'te bulunan

¹⁴ Charles William Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, Ariel Pub. House; Facsim. edition (January 1, 1980).

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.), 1357-26, 06 Rebîü'l-âhir 1316 / 24 Ağustos 1898.

¹⁶ B.N.A., F.O., 195/2321, No.42, E.C. Blech-G. Lowther, 18 Mayıs 1909, 175-177.

Cemal Paşa,¹⁷ 1916'da İsviçreli mimar Maximilian Zürcher'i Dördüncü Ordu Kumandanlığı İnşaat Umum Müdürlüğüne getirmiş ve Kudüs'te şehirleşmenin planlanması amacıyla projeler geliştirmesini istemiştir.¹⁸ 1917'de Kudüs Osmanlı hakimiyetinden çıkması sebebiyle M. Zürcher'in Kudüs için hazırladığı beş maddeden oluşan şehirleşme projesi¹⁹ gerçekleştirilememiştir.

Kentin fiziksel planlanmasına yönelik bu girişimlerin ötesinde, haritalar aynı zamanda Kudüs'ü belirli bir perspektiften şekillendiren ve kenti belirli sınırlar içinde tasvir eden ideolojik araçlar olarak da işlev görmüştür. Bu doğrultuda Batılı haritacılar tarafından pek çok Kudüs kent haritası çizilmiştir. Filistinli Sosyolog Salim Tamari, Avrupalıların haritalarıyla ortaya koyduğu "parçalanmış kent toplumu" olgusunun Kudüs'ün gerçekleriyle uyuşmadığını vurgulamış ve bu yaklaşıma karşı çıkmıştır. S. Tamari, geç Osmanlı döneminde Kudüs belediyesinde memur ve müzisyen olarak görev yapan Hristiyan-Arap Vasıf Cevriye'nin anılarına dayanarak, sur içindeki eski kent yapısının etnik ve dini anlamda çok daha karmaşık olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, Kudüs'ün din ve mezhep çizgileriyle ayrılmış bir kent olarak tasvir edilmesi, Batılı akademisyen ve seyyah algılarının bir yansımasıdır ve "bölünmüş kent" imgesi, ancak İngiliz Manda dönemiyle birlikte somutlaşmaya başlamıştır.²⁰

19. yüzyılda üretilen bazı Batılı haritalar, Kudüs'ü dini mensubiyete göre keskin sınırlarla bölünmüş bir kent olarak temsil etmiştir. Örneğin, Alman haritacı Henry Lange'nin 1852 tarihli 1:9.600 ölçekli Almanca haritası, Hollandalı haritacı Charles William Meredith van de Velde'nin 1858 tarihli 1:400 feet ölçekli İngilizce haritası ve İngiliz coğrafyacı ve arkeolog Charles William Wilson'ın 1865 tarihli 1:2.500 ölçekli İngilizce haritası, kenti "Müslüman", "Yahudi", "Hristiyan" ve "Ermeni" olarak dört ana mahalleye ayırmış, böylece Kudüs'ün çok katmanlı ve iç içe geçmiş toplumsal yapısını görmezden gelmiştir. Bu haritalar, Osmanlı dönemi kent dokusunu statik ve homojen bir yapıda sunarak, gerçekte var olan etkileşimi ve mahalleler arası geçişkenliği göz ardı etmiştir.

Osmanlı dönemi kent düzeninde, Avrupalı haritacıların iddia ettiği gibi keskin dini ve etnik ayrımlar mevcut değildi. Farklı dini gruplara mensup insanlar, birbirlerinin

¹⁷ Cemal Paşa'nın Suriye kentlerindeki modernizasyon çalışmaları hakkında değerlendirme için bkz. M. Talha Çiçek, *Cemal Paşa Suriye'de: Birinci Dünya Savaşı Yılları*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 319-320.

¹⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 352-355.

¹⁹ "Kudüs: 1. Mescid-i Aksa'nın eski mükemmeliyetini berbat eden bazı ilavelerin kaldırılması ile mükemmel taş duvarlarına 20 sene evvel vurulmuş olan badanaların kaldırılması; 2. Kudüs iç kalesinin bir mahalli müze haline getirilmesi için eski halinde tamiri; 3. Kudüs iç kalesi bitişiğinde bulunan arsaya bir hükümet dairesi ile ufak bir saray yapılması ve kale duvarına bitişik bir "teras" kurulması; 4. Kudüs şehri içinde bulunan ve şehrin havasını bozan büyük "berekenin kurutularak mükemmel bir hal durumuna getirilmesi; 5. Kudüs'ün Bab-elAmud (Şam Kapısı) dışındaki meydanla hen-deklerinin eski durumlarına dönüştürülmesi." Cemal Paşa, *Hatıralar*, 353, 354.

²⁰ Salim Tamari and Issam Nassar, eds. *The Storyteller of Jerusalem: The Life and Times of Wasif Jawhariyyeh, 1904-1948*, (USA: Olive Tree Press, 2014).

mahallelerinde rahatlıkla ev satın alabiliyor ya da kiralayabiliyordu. Ortak yaşam alanları ise cemaatler arasında iletişim ve birlikteliğin doğal bir sahnesiydi. Zira Kudüs'ün "Müslüman", "Yahudi", "Hıristiyan" ve "Ermeni" olarak dört bölgeye ayrıldığı fikri, Osmanlı dönemi nüfus kayıtlarının²¹ ve tapu-tahrir defterlerinin verileriyle uyuşmamaktadır. Bu mahalleler, etnik ve dini bakımdan iç içe geçmiş, karma bir yerleşim modeline sahiptir. Osmanlı dönemine ait nüfus kayıtlarının analizleri, Kudüs mahallelerinin homojen değil, aksine heterojen bir yapıya sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Zira yapılan analizler diğer Avrupalı haritacıların öne sürdüğü "dört bölünmüş mahalle" algısını çürütmekte ve farklı dini toplulukların bir arada yaşadığı heterojen bir yapılaşmayı ortaya koymaktadır.²² Örneğin, "Müslüman Mahallesi" olarak adlandırılan bölgede bile dikkate değer sayıda gayrimüslim sakin bulunmaktaydı.

1525-1597 tarihleri arasında düzenlenen tapu-tahrir defterleri de Bab el-Hutta, Beni Zeyd, Bab el-Amud, Akabetü's-sitt, Bab el-Kattanin, Halidi, Şeref, Megaribe, Melkite, Rişe, Sahyun, Zaraina, Nasara gibi pek çok mahallenin heterojen yerleşim yapısını ortaya koymaktadır.²³ Benzer şekilde, 1905-17 yılına ait nüfus kayıtları, sur içindeki yedi mahallenin (Bab el-Amud, Saadiye, Bab el-Hutta, Nasara, el-Vad, Şeref, Silsile) hiçbirinin tamamen homojen olmadığını göstermektedir (bkz: Grafik 1). Müslümanların çoğunlukta olduğu mahallelerde dahi gayrimüslim haneler yer almakta, bu durum nüfus defterlerinde açıkça görülmektedir.²⁴

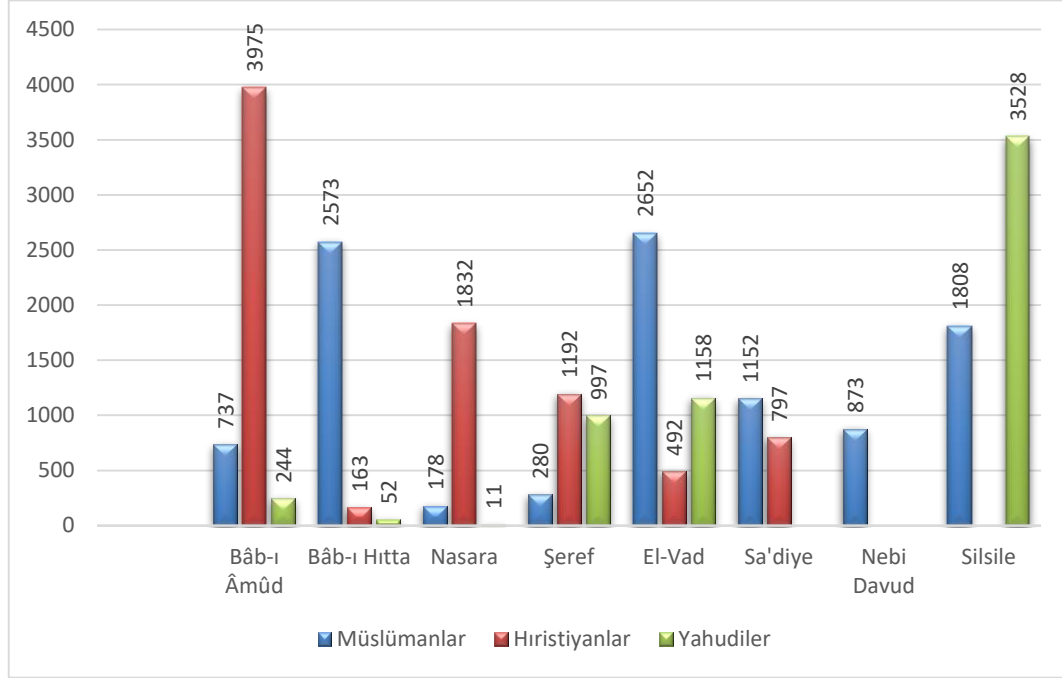
²¹ İsrail Devlet Arşivleri'nde bulunan Kudüs Nüfus Defterleri, 1881-82 (1299), 1903-04 (1321) ve 1914 (1329) yıllarına ait nüfus sayımlarının verilerini içermektedir. Kudüs kent merkezine ait 9.122 sayfadan oluşan 67 defter de dahil olmak üzere, Filistin bölgesini kapsayan yaklaşık 500 defter bulunmaktadır. |7|

²² Michelle U. Campos, "Mapping Urban "Mixing" and Intercommunal Relations in Late Ottoman Jerusalem: A Neighborhood Study," *Comparative Studies in Society and History*, 63/1, (2021), 135.

²³ Emine Erdoğan, "XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı" (Yüksek Lisans Tezi, Türkiye- Gazi Üniversitesi, 1998).

²⁴ Yasemin Avcı ve Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Nüfus Defterlerine Göre Kent Toplumu ve Mekân (1905-1917): Bab El-Halil Mahallesi Örneği." *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no. 14 (Kış 2023), 50.

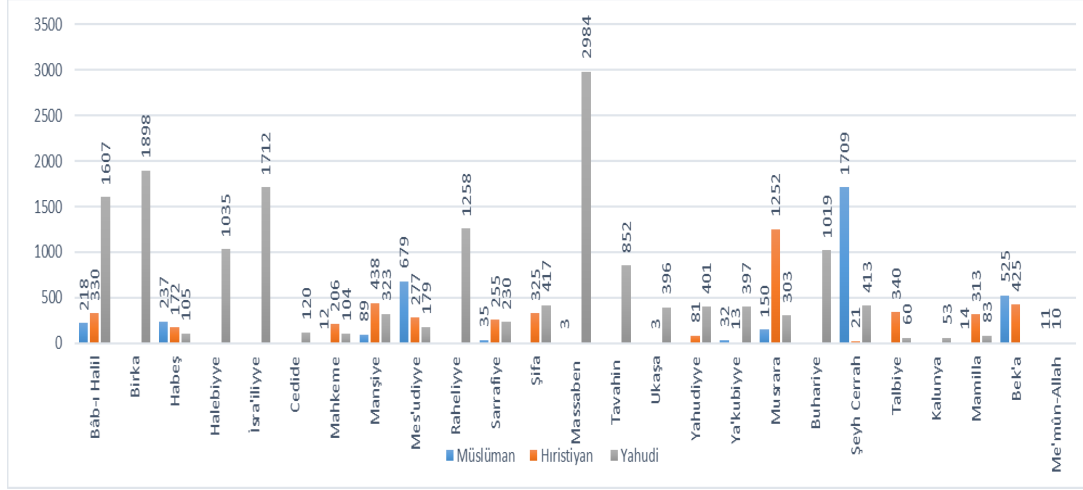
Grafik 1: 1905-17 Sayımına Göre Suriçi Mahallelerde Dini Mensubiyete Göre Nüfus Yoğunluğu (Bireyler Üzerinden)²⁵

1860'lı yıllara kadar Kudüs'teki yerleşim alanları surlarla çevrili bölgeyle sınırlıyken, bu tarihten sonra surların dışında yeni mahalleler oluşmaya başlamıştır. Suriçi mahallelerin aksine, surdışı mahalleler mekânsal organizasyon açısından daha belirgin bir şekilde etnik ve mezhepsel ayrışma göstermiştir. Örneğin, Tavahin, Birka, İsrâ'iliye, Ukaşa, Cedide ve Halebiye mahallelerinde yalnızca Yahudiler yaşamaktadır (bkz: Grafik 2). Bunun temel nedeni, 1882-1904 yılları arasındaki birinci göç dalgası ve 1904-1914 yılları arasındaki ikinci göç dalgası ile Avrupa ve Rusya'dan göç eden Aşkenaz Yahudilerinin, suriçi alanda yeterli yer bulunmaması nedeniyle surların dışına yeni mahalleler kurarak buralara yerleşmesidir.

²⁵ 1882-1905, 1905-14 ve 1914-17 yıllarında yapılan nüfus sayımlarının sonucunda oluşan Kudüs Nüfus Defterleri, bölgenin demografik ve sosyal yapısını çözümlemeye önemli bir kaynaktır. İsrail Devlet Arşivlerinde bu sayımlara ait tüm Filistin bölgesini kapsayan yaklaşık 500 adet Nüfus Defteri mevcuttur. Bu defterlerden 67'si Kudüs kent merkezine aittir. Campos, "Placing Jerusalem in the History of Jerusalem: The Ottoman Census (sicil-i nüfus) as a Historical Source", *Ordinary Jerusalem 1840-1940 Opening New Archives, Revisiting a Global City*, ed. Angelos Dalachanis-Vincent Lemire, (Leiden-Boston: Brill, 2018), 25; Defterler için bkz: İsrail Devlet Arşivi (bundan sonra İ.D.A kısaltmasıyla) *Nüfus Defterleri*, R. 1321-1328 / M. 1905-1913.

Grafik 2: 1905-17 Sayımına Göre Surdışı Mahallelerde Dini Mensubiyete Göre Nüfus Yoğunluğu (Bireyler Üzerinden)

Görüldüğü üzere, Osmanlı nüfus kayıtları Avrupalılar tarafından hazırlanmış Kudüs kent haritalarında tasvir edilen parçalanmış ve tamamen homojen bir kentsel yapının (bknz: Harita 1-2) yanlış bir yaklaşım olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Toplumsal ayrışma iddialarını değerlendirmek için kent sakinlerinin günlük yaşamda bir araya gelip etkileşimde bulunduğu, toplumsal dokunun şekillendiği bir kent merkezinin varlığı ya da yokluğu, üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. Hiç şüphesiz Kudüs çarşısı, kentin kadim merkezi, ortak buluşma ve etkileşim noktasıdır. Yafa Kapısı'ndan başlayarak Harem-i Şerif'in Silsile Kapısı'na kadar uzanan çarşı, kuzeyde Şam Kapısı'na ve güneyde Davud Kapısı'na doğru dallanarak kentin dini mekânlarına erişim sağlayan bir yol ağı da oluşturmuştur.²⁶

Fotoğraf 1: Şam Kapısı Önündeki Dükkanlar (1918)²⁷

²⁶ Yehoshua Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century: The Old City*, (New York: St. Martin's Press, 1984), 46-49.

²⁷ The Australian State Library; <https://collection.sl.nsw.gov.au/digital/7ZAG0QeMo4Kyl> (Son erişim tarihi: 24.19.2024)

Kudüslü Müzisyen Vasıf Cevheriye (1897-1973) anılarında Şam Kapısı'nın iç kısmındaki çarşıda farklı mezheplerdeki arpa tüccarlarının, yoğurt, peynir, süt, fındık, helva, un, et ve tütün satıcılarının bir arada çalıştıklarını; yine farklı dinlerden kişilere ait kahvehanelerin, sabun atölyelerinin, kasap, fırın, bakkal, kebab ve berber dükkanlarının yan yana bulunduğunu aktarmaktadır. Örneğin bir Katolik Hristiyan olan Ebu Davud'un berber dükkanının solunda Müslüman Hasan Hamis'in fırını, biraz ilerisinde de Ortodoks Hanna el-Halebi'nin çamaşır dükkanı vardır. V. Cevheriye'nin anlatısı eski kentin kalbinde yer alan kadim çarşıda da mezhepsel bir ayrışmanın söz konusu olmadığını göstermektedir.²⁸ Keza Yahudi cemaatinin liderlerinden David Yellin (1864-1941) de 1896'da çarşıda bulunan üç yüz dükkândan ellisinin Yahudilere ait olduğunu ve çoğunlukla deriden imal edilmiş ürünler sattığını ifade etmiştir.²⁹

Kudüs çarşısı sadece ticaretin yapıldığı yer değil, aynı zamanda farklı dini ve etnik grupların bir araya gelerek ortak yaşam kültürünü tecrübe edip geliştirdikleri alanlardı. Özellikle dini bayramlar ve törenler, çarşıların hareketliliğini artıran önemli etkinlikler arasında yer alıyordu.³⁰ Müslüman toplulukları bir araya getiren Nebi Musa Ziyareti³¹, Hristiyanları buluşturan Palmiye Pazarı³² (Palm Sunday) ile Yahudilerin kutladıkları Pesah Bayramı³³ gibi dini etkinlikler, yalnızca çarşıları değil, Kudüs'ün sokaklarını da

²⁸ Tamari and Nassar, *The Storyteller*, 33-35.

²⁹ Menachem Klein, *Lives in Common: Arabs and Jews in Jerusalem, Jaffa and Hebron* (New York: Oxford University Press 2014), 25.

³⁰ Dror Ze'evi, *Kudüs, 17. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 30-31.

³¹ Eriha'nın kuzeyinde, Musa Peygamber ile ilişkilendirilen mescide yapılan yıllık hac ziyareti sırasında binlerce Müslüman hacı bir araya gelirdi. Nebi Musa ziyaretinin kökeni, yerel geleneklere göre Eyyûbi Sultanı Selahaddin'e dayandırılmaktadır. Selahaddin, Haçlıların 1187'deki yenilgisinden sonra Hristiyanların Kudüs'teki kutsal mekânları ziyaret etmelerine izin vermiş, buna karşılık, Kudüs'ten Nebi Musa türbesine bir hac ziyareti başlatmıştır. Ziyaret, Memlük Sultanı Baybars'ın emriyle 1268'de inşa edilen türbe etrafında şekillenmiş ve zamanla Harem-i Şerif'teki dini toplanmalarla birleştirilmiştir. Kudüs'ün ileri gelenlerinden olan Hüseyini ailesi, vakıf gelirleriyle festivalin düzenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Menachem Klein, "Joint Jewish and Muslim Holy Places, Religious Beliefs and Festivals in Jerusalem between the Late 19th Century and 1948", *Religions*, 9/220 (2018), 4-5; Tamari and Nassar, *The Storyteller of Jerusalem*, 52.

³² Palm Sunday, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden bir hafta önce Kudüs'e gelişi anısına Hristiyanlar tarafından her yıl kutlanır. Hz. İsa'nın Kudüs'e girişini karşılayan halk, onu methiyeler söyleyerek ve ellerinde palmiye dalları sallayarak karşıladığından, bugün "Palmiye Pazarı" adıyla anılmıştır. Palmiye dalları, o dönemde çöldeki vahalarda güvenliğin ve sığınmanın sembolü haline gelmiştir. Bu nedenle, Hz. İsa'ya olan sevgiyi ve ona duyulan bağlılığı ifade etmek amacıyla Kudüs halkı, ellerindeki dalları yere sererek ona sadakatlerini göstermişti. Emrullah Kaleli, "Palmiye Dalı Taşıyanlar ve Silahlı Hacılar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/33, 326 (325-340).

³³ Pesah Bayramı, İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışıyla ilgili olayların anısına kutlanır. Manevi ve fiziksel kurtuluşu simgelediğinden "Özgürlük Bayramı" olarak da adlandırılır. Pesah, aynı zamanda Hac bayramı olarak kabul edilir. Bayram süresince, yalnızca mayasız ekmek tüketilmesi gerektiği için "Hamursuz Bayramı" olarak da bilinmektedir. Şevket Özcan, "Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61, 1206-1214; Eldar Hasanoğlu ve Nuh Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021), 510.

canlandırıyordu. Bu tür etkinlikler, kentin çokkültürlü yapısını pekiştirerek farklı inanç gruplarının uyum içinde bir arada yaşadığını ortaya koymaktadır. Çarşıların yanı sıra hanlar, kahvehaneler, hatta çeşme ve sarnıç gibi sosyal alanlar da toplumun farklı kesimlerini bir araya getiriyordu. Bu tür mekânlar, yalnızca günlük işlerin yürütüldüğü yerler değil, aynı zamanda sohbet, ticaret ve sosyalleşme için kullanılan ortak alanlardı. Öte yandan, sur dışındaki mezarlıklar da anma törenleri ve dua alanları olarak toplumsal etkileşim açısından önemliydi.³⁴

Fotoğraf 2 ve 3: Kudüs Kahvehaneleri³⁵

Hiç şüphesiz siyasi iktidarın kentsel düzene yaklaşımı kadar, toplumun bünyesinde taşıdığı dini ve kültürel miras da kentlerin mekânsal organizasyonunda önemli bir rol oynar. Tarih boyunca din, özellikle antik ve Ortaçağ kentlerinde, fiziki düzenin temel belirleyicisi olmuştur. Tıpkı İslam şehirlerinin cami merkezli külliye etrafında gelişmesi gibi, erken Hristiyan kentlerinde de genellikle kilise ya da katedraller odak noktası olmuş, modern dönemde sekülerleşme ile birlikte ticari ve finansal merkezler öne çıkmıştır.³⁶ Kudüs gibi dini ve tarihi önemi büyük kentlerde, Harem-i Şerif çevresi yüzyıllar boyunca kentin esas merkeziydi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı modernleşmesiyle

³⁴ Ruth Kark, "The Traditional Middle Eastern City: The Cases of Jerusalem and Jaffa During the Nineteenth Century," *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins* (1953-), B. 97, H. 1 (1981), 104.

³⁵ Fotoğraf 2: Library of Congress, Israel, <https://www.loc.gov/item/2019695549/> (Son erişim tarihi 05.01.2025), Fotoğraf 3: The National Library of Israel, Avner Collection, Félix Bonfils (1831-1885), https://www.nli.org.il/he/images/NNL_ARCHIVE_AL997009563375005171/NLI (Son erişim tarihi 23.12.2024).

³⁶ Natasha Thomas Camhi, "The Manipulation of Sacred Places: The Role of Jerusalem's Temple Mount in the Construction of Identity," *History*, (2012), 1.

birlikte merkez, siyasi ve ekonomik etkenlerle batıya kaydı.³⁷ 1880'lerde Yafa Kapısı ve çevresi, ikinci bir kent merkezi olarak ortaya çıktı. Yafa Kapısı bölgesindeki yeni merkez, Kudüs'ün kadim çarşısı gibi, mezhepsel ayrımların olmadığı, kozmopolit ve ortak paylaşımlı bir alan halinde şekillendi³⁸ ve suriçi kent ile yeni inşa edilen yapıları birbirine bağlayan bir işlevi yerine getirdi. Bu süreçte, kentin güvenliğine dair yapılan reformlar ve askeri yapıların dönüşümü de önemli bir rol oynamıştır. Kudüs bilindiği üzere çöl hududunda bulunduğundan tarih boyunca bedevi saldırılarına açık bir konumdaydı. Bu nedenle, günümüzde bile ayakta kalan surlar, kentin savunmasında kilit bir rol üstlenmiştir. Ancak Tanzimat reformları çerçevesinde 1844'te Zaptiye, 1845'te Polis Teşkilatı'nın kurulması, kentin güvenliğini önemli ölçüde sağlamış, dolayısıyla Kudüs'teki kadim surların askeri işlevini kaybetmesine neden olmuştur.³⁹ Kentteki modernleşme süreci, Yafa Kapısı önündeki trafiğin artmasına yol açmış; böylece 1870'lerden itibaren suriçine giriş-çıkışı sağlayan kapıların günün her saati açık tutulmasına karar verilmiştir. Savunma işlevinin sona ermesiyle birlikte, Yafa Kapısı'ndaki kale burcu sadece Ramazan ayında top atma amacıyla kullanılmıştır, bu da kalenin askeri fonksiyonunun sona erdiğinin diğer işaretidir.

Yüzyıllar boyunca yürürlükte kalan Osmanlı kale nizamnamelerine göre, surlara bitişik alanlarda herhangi bir yapı inşa edilmesi yasaktı. 26 Kasım 1857 tarihli bir belgede, Kudüs ve Yafa'daki kalelerin burçlarına yakın bölgelerde yapılan inşaatların durdurulması istenmiştir. Bu nizamnameye göre, kale burçlarına içeriden 25 zira (yaklaşık 19 metre) ve dışarıdan 2.500 zira (yaklaşık 1.900 metre) mesafede yapılaşmaya kesinlikle izin verilmemekteydi.⁴⁰ Ancak artan nüfus ve yerleşim alanı ihtiyacı, katı kuralların zamanla esnetilmesine yol açmıştır. 1888 yılı itibarıyla, Kudüs surları "asar-ı atika" ilan edilmiş olsa da tarihi dokunun korunması şartıyla surlara bitişik alanlarda yapılaşmaya göz yumulmuştur.⁴¹ Sur dışındaki kentin kuzey ve batı yönlü gelişimiyle özellikle Yafa Kapısı ve Şam Kapısı çevresinde yapılan ticari yapılar dikkat çekmektedir (bknz: Fotoğraf 1 ve 4). 1940'lı yıllarda (bkz. Plan 3) buradaki mülkiyet dağılımına bakıldığında çok önemli bir

³⁷ Yair Wallach, "Jerusalem between Segregation and Integration: Reading Urban Space through the Eyes of Justice Gad Frumkin," *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, ed. S. R. Goldstein-Sabbah-H. L. Murre-van den Berg, (Leiden-Boston: Brill, 2016), 217.

³⁸ BOA, Yıldız Husisi Maruzat(Y..A...HUS), 409/55, 13 Rebîü'l-evvel 1318 / 11 Temmuz 1900; Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 2385/155, 10 Rebîü'l-âhîr 1318/ 7 Ağustos 1900; Adam Abu Sharar, "The Shop at Bab al-Khalil", *Jerusalem Quarterly*, 15, (Kış 2002), 32-33; Yair Wallach, "Jerusalem's Lost Heart: The Rise and Fall of the Late Ottoman City Centre", *Urban Neighbourhood Formations: Boundaries, Narrations and Intimacies*, ed. Hilal Alkan-Nazan Maksudyan, Routledge, (London: 2020), 145; Wallach, "Jerusalem between Segregation," 229.

³⁹ 1840'lı yıllara kadar kentin sur kapıları geceleri kapatılırken bu tarihten itibaren bir kısmı gündüz saatlerinde daha uzun süre açık kalmaya başlamıştır. 1860'ların sonlarından itibaren ise gece ve gündüz olmak üzere tamamen açık bırakılmıştır. BOA, Meclis-i Vala (MVL), 1061/29, 10 Şevval 1282 / 26 Şubat 1866; MVL, 1061/42, 25 Şevval 1282 / 13 Mart 1866.

⁴⁰ BOA, Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.)MKT.MHM) 120/91, 8 Rebîü'l-âhîr 1274 /26 Kasım 1857.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 1536/71, 20 Zî'l-hicce 305/ M. 28 Ağustos 1888.

bölümünün Rum Ortodoks Kilisesi'ne ait olduğu, bir kısmının da Filistin hükümeti mülkiyetinde gösterildiği anlaşılmaktadır. Filistin Hükümeti mülkiyetinde gösterilen yapıların büyük ölçüde eski Osmanlı idari kurumlarına ait olduğu düşünülmektedir.

Fotoğraf 4: Yafa Meydanı, Sebil ve Saat Kulesi (1910)⁴²

Osmanlı döneminde, kentin kamusal alanlarında, halkın karşılıklı ilişkiler kurduğu ve günlük etkileşimlerde bulunduğu bir toplumsal yapı mevcuttu. Bu nedenle, ortak bir toplumsal kimliğin var olmadığını düşünmek doğru değildir. Ancak İngiliz Mandası döneminde, şehircilik anlayışındaki değişimler bu toplumsal dokuyu önemli ölçüde etkilemiştir. Günümüzde Kudüs'ü ziyaret eden herkesin kolayca fark edebileceği gibi kentte ayrılmış iki merkez bulunmaktadır: Biri Yahudi iş merkezi olarak tanımlanan Yafa Kapısı, diğeri ise Filistinlilerin gündelik ticaretlerini sürdürdükleri Şam Kapısıdır. Bu ayrışmanın kökeni Osmanlı dönemi sonrası İngiliz Mandası idaresiyle başlamış ve 1930'lu yıllardan itibaren belirgin bir şekilde gözlemlenebilir hale gelmiştir.⁴³

⁴² Library of Congress, Israel, <https://www.loc.gov/resource/matpc.06540/> (Son erişim tarihi 21.07.2023)

⁴³ Yair Wallach, "Jerusalem's Lost Heart The Rise and Fall of the Late Ottoman City Centre." *Urban Neighbourhood Formations Boundaries, Narrations and Intimacies*, Ed. Alkan, H., Maksudyan, (N. New York: Routledge, 2020).

2. Kudüs'te İngiliz Emperyalizmi ve Şehircilik

1917 yılının Aralık ayından itibaren Kudüs ve çevresinin İngilizlerin yönetimine geçmesi, yalnızca bir rejim değişikliği değil, aynı zamanda kentin siyasi ve kültürel dinamiklerinde köklü bir dönüşümün başlangıcıdır. Bu süreç, Kudüs'teki toplumsal kimliklerin yeni ve çatışmalı biçimde şekillenmesine zemin hazırlamıştır.⁴⁴ İngiliz yönetimi, Osmanlı döneminde farklı topluluklar arasındaki karşılıklı ilişkiler ve ortak kentlilik bilinci üzerine kurulu sosyal dokuyu göz ardı ederek, bölgenin nüfusunu birleşik bir toplum olarak değil, Yahudiler, Müslümanlar ve Hristiyanlardan oluşangruplarla ayrıştırılmış bir yapı olarak ele almıştır. İngiliz yönetim anlayışı, tarihsel toplumsal bağları zayıflatmış ve yerel cemaatlere dair ortak hafızayı parçalayarak etkisizleştirmiştir. Bu dönemde İngilizler, Kudüs'ü yalnızca dini ve tarihi önemine odaklanan bir yaklaşımla ele almakla kalmamış, aynı zamanda kenti kendi emperyal vizyonlarının bir yansıması olarak tahayyül etmişlerdir.

İngilizlerin Kudüs kentine dair emperyal vizyonlarının oluşmasında, 19. yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıkan coğrafi keşif çalışmalarının, özellikle Avrupalılar tarafından çizilen şehir haritalarının rolü büyüktür. Avrupalıların Kudüs'e yönelik ilk coğrafi araştırmaları 18. yüzyıl ortalarında başlamış, 1830'lardan sonra ise bu çalışmalar belirgin bir hız kazanmıştır. İlk aşamada, yöntem ve kapsam bakımından genel nitelikli olan bu çalışmalar bireyler ya da küçük gruplar tarafından başlatılmış, ancak 1830'lı yıllardan itibaren çoğunlukla siyasi iktidarların desteğiyle kurulan dini örgütler ve araştırma kurumları tarafından yürütülmüştür. Başta İngiltere olmak üzere, Fransa, Almanya, Rusya ve Amerika'dan gönderilen din adamları, misyonerler ve akademisyenler bu çalışmaların başlıca aktörleri olmuştur. Yüzyıl ilerledikçe keşif maksatlı incelemeler yerini programlı araştırmalara bırakmıştır.⁴⁵ Modern ölçüm yöntemlerine dayanmasına karşın, 19. yüzyılda hazırlanmış Kudüs haritaları kentin iki boyutlu görüntüleri ya da basit illüstrasyonlarından çok daha fazlasıdır. Her şeyden önce haritacı şehre fikirlerin ve ideallerin dönüştürebileceği bir alan olarak bakmaktadır. Avrupalıların 19. yüzyılda Kudüs için ürettikleri haritalar, Batılı bir imgelem doğrultusunda tasvirler ortaya koyar. Haritadaki yapılar bu amacın doğrultusunda oluşturulmuş mekanlar kümesidir. 19. yüzyılın kartografik kaynakları, Kudüs'ü sadece yukarıdan temsil etmenin değil, bu temsilleri dini ve siyasi bir anlatıya dönüştürmenin yoludur, dolayısıyla bu haritaların önemli bir çoğunluğunun ardışık olmayan birden fazla tarihsel döneme ait tarihsel anlatılar sunması şaşırtıcı değildir. İngilizlerin hazırladığı şehir haritalarındaki zamansallığı burayı kontrol etme arzusunun bir yansıması olarak ele alan, M. Talbot v.d. (2020), haritalardaki üslubun, seçimlerin ve bunlara ait etiketlerin, tarihsel İncil anlatılarına dair yeni anlayışlar ve etkileşimler yarattığını, ihmal edilmiş bir şehrin potansiyel

⁴⁴ Roberto Mazza, *Jerusalem from the Ottomans to the British* (London: I.B.Tauris, 2009).

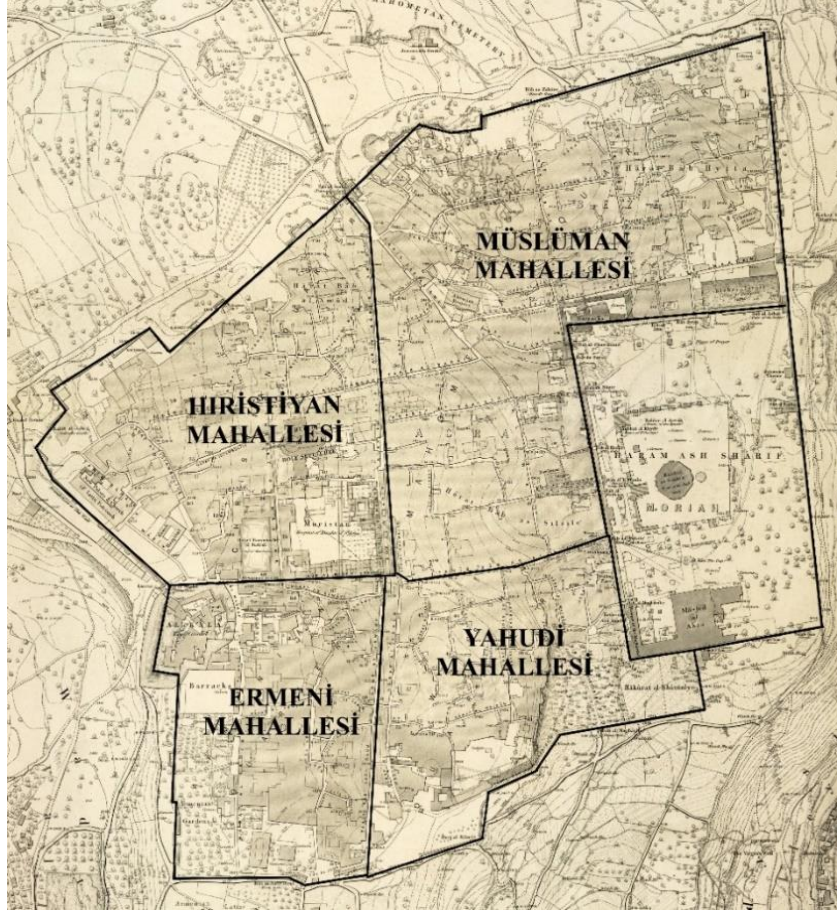
⁴⁵ Goren, H., Faehndrich, J., Schelhaa, B., *Mapping the Holy Land: The Foundation of a Scientific Cartography of Palestine*. (London: I.B.Tauris, 2017).

zenginliğine ve cazibesine dikkat çektiğini vurgulamakta; daha önemlisi bu imgelemin Kudüs'ü “doğru” sakinlerini bekleyen bir şehir olarak anlaşılmasına katkı sağladığını değerlendirmektedir. İlk örneklerden biri İngiliz ressam, mimar ve kâşif Frederick Catherwood'un (1799-1854) 1835 yılında hazırladığı haritadır. Haritada kentin surları dışında herhangi bir yapılaşmanın olmadığı görülmektedir. Bu husus kentin 1860'lı yıllardan itibaren batı ve kuzey yönünde gelişmeye başladığı bilgisini de destekler niteliktedir. Ayrıca haritada Yafa Kapısı'ndan batıya ve Şam Kapısı'ndan kuzeye doğru uzanan yol bağlantılarına dikkat çekilmektedir. F. Catherwood'un haritasının en önemli özelliği, suriçi kentin herhangi bir dini mensubiyete göre mahalle ayrımı olmaksızın bir bütün olarak tasvir edilmesidir. Avrupalılar tarafından Kudüs'ün dört mahalle şeklinde tasvir edilmesi, ancak 1850'li yıllardan sonra yaygınlaşacaktır. Bu tür çizimlere verilebilecek en tipik örneklerden biri İngiliz Korgeneral Charles Wilson'ın 1865 yılında hazırladığı plandır.

Harita 1: F. Catherwood'un 1835 Tarihli Haritası (Sadece Yahudi Mahallesi
İşaretlenmiştir)

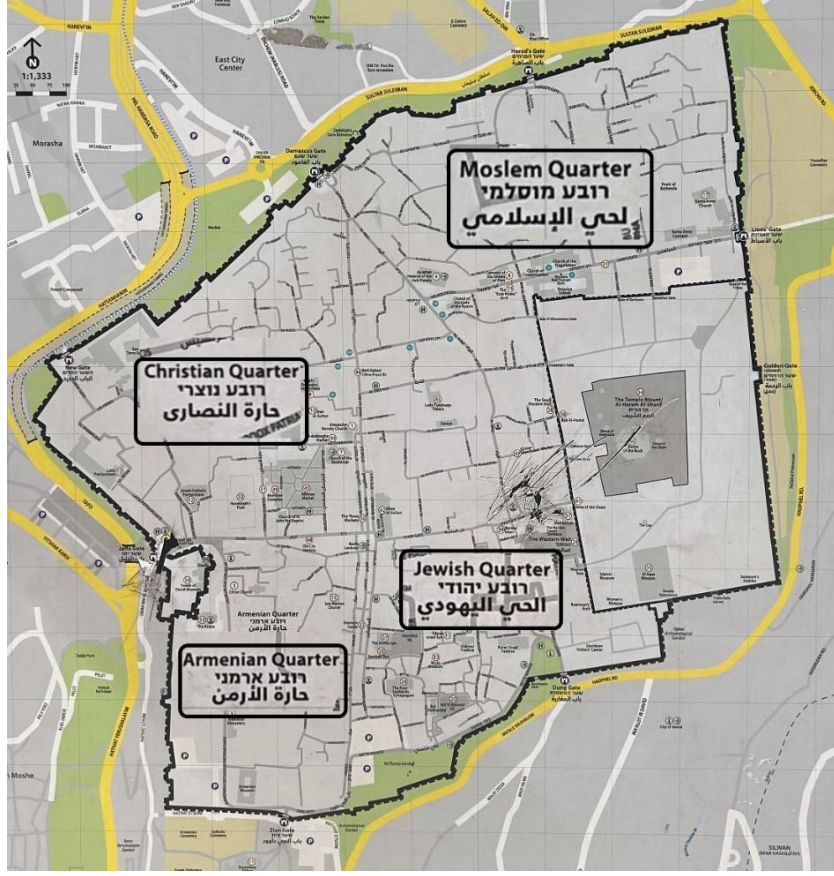

Harita 2: C. Wilson'ın 1865 Tarihli Haritası (Mahalle Ayrımı Gösterilmiştir)

19. yüzyılın ortalarından itibaren giderek sayısı artan kent haritalarında Kudüs'ün suriçi alanı dini mensubiyete göre dörde ayrılmakta, Harem-i Şerif bölgesi ise kentin Müslüman kesiminden bağımsız düşünülmekte, bu suretle bölünmüş ve parçalanmış bir kent resmedilmektedir. Dahası Müslüman yerleşiklere ait yapıların yanı sıra çoğulcu toplumun göstergesi olan pazar, kahvehane, tiyatro, park ve müze gibi yapıların haritalarda yer bulmaması dikkat çekicidir. Aynı şekilde, Osmanlı modernleşmesini yansıtan belediye, postane, karakol, kışla, idadi ve rüştiye gibi yapılara çizimlerde yer verilmemiştir. Kentsel alanın neredeyse boş bir alan olarak sunulması emperyalist yaklaşımların şekillendirdiği bakış açısının sonucudur. Kentin dört ayrı mahalle halindeki tasviri, sorgulanmaksızın defalarca tekrar edilerek kalıplaşmış bir yaklaşıma dönüşmüştür. Günümüzde dahi turistlere sunulan broşürlerde (bknz: Harita 3) bu yaklaşım devam etmektedir.

Harita 3: Günümüz Turistik Haritalarından Biri⁴⁶

19. yüzyıl kent haritalarındaki bu ayrıştırıcı yaklaşım, özellikle 11 Aralık 1917 tarihinde İngiliz General Allenby'nin Kudüs'e Yafa Kapısı'ndan girip kenti teslim almasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. İngilizlerin uyguladıkları yönetim felsefesinin en belirgin niteliği olan ayrıştırıcı yaklaşım hiç şüphesiz Kudüs'te de kentin mekânsal kurgusunda yeni bir devir başlatmış, hatta kamusal alanlarda dahi izlenir hale gelmiştir. 1860'lı yıllardan itibaren Avrupalı haritacıların çizimlerinde tasvir edilen Kudüs imgesi, İngiliz emperyal politikaları sayesinde gerçeğe dönüşmeye başlamıştır. İngiliz sömürgeciliğinin ve yerel halkın ihtiyaçlarına uzak bir şehircilik anlayışının hâkim olduğu bu süreç, Kudüs'ün mekânsal dokusunu derinden etkilemiştir.

Kentteki idarî kurumların ve kamusal mekanların geliştirilmesine odaklanan Osmanlı modernleşme uygulamalarının tam aksine, İngilizlerin gözünde Kudüs kutsal mekanların ve abidevi ibadetgahların bulunduğu suriçi alan ile modern yerleşimlerin yayıldığı surdışı bölge olarak birbirinden ayrı iki farklı yerleşim alanından oluşur. İngiltere, suriçi kenti (Old City), "antik şehir" olarak muhafaza etmek isterken, diğer taraftan 19. yüzyılın son

⁴⁶ Diğer örnekler için bkz: <https://holylandguides.com/> (Son erişim tarihi: 01.04.2025).

çeyreğinden itibaren hızla büyümekte olan sur dışı kenti (New City) modern Avrupa şehircilik anlayışının uygulama alanı olarak görmüştür. Bu doğrultuda Kudüs için William McLean (1918), Patrik Geddes (1919), Charles Robert Ashbee (1922) ve Henry Kendal (1944) tarafından dört ayrı şehirleşme planı hazırlanmıştır. Bahsi geçen bu planların ortak paydadaki amacı, sur içindeki kadim kentin sur dışındaki yeni yerleşim alanlarından “yeşil kuşak” ile ayrılması, böylece kentin ikiye bölünmesidir. İngiliz yönetiminin kolonilerinde sıkça karşılaşılan yeşil kuşak (green belt) uygulaması ile kentlerin belirli bölgelerini açık alanlarla çevreleyerek yerel halkın hareketlerinin kontrol altına alınması, Avrupa kökenli nüfus ile yerli topluluklar arasında fiziksel bir ayırım oluşturulması amaçlanmıştır. Örneğin, Hindistan’daki Yeni Delhi’nin planlamasında, İngiliz Mimarlar Edwin Landseer Lutyens ve Herbert Baker tarafından benzer bir model uygulanmıştır. Kentin planlamasında geniş yeşil alanlar ve açık koridorlar, yönetici elitin yaşadığı bölgeler ile yerel halkın yaşadığı mahalleler arasında bir tampon bölge oluşturacak şekilde kullanılmıştır.⁴⁷ Bu tasarım, İngiliz yönetiminin kent mekânını hiyerarşik olarak düzenleme ve kontrol etme isteğinin bir parçasıdır.

İngiliz Mandası döneminde hazırlanan Kudüs kent planlarında da sur içi ile sur dışı arasındaki mekânsal ayrışmayı derinleştiren bu anlayışın benimsendiği görülmektedir. Aşağıda açıklanacak olan İngiliz Mandası kent planlarında Osmanlı döneminde iç içe geçmiş sosyal yapıya sahip olan kentin aksine muhafaza edilmesi gereken durağan bir tarihî miras alanına ve modernleşmenin uygulandığı sur dışı bölgeye ayrılmıştır. Bu ayırım, yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda toplumsal ve yönetsel bir bölünmeyi de beraberinde getirmiştir. İngilizlerin Kudüs üzerindeki yönetim anlayışı, sömürge şehirlerinde sıkça karşılaşılan “böl ve hükmet” amacına hizmet eden sömürge tekniğinin bir uzantısıdır. 1917’de kurulan İngiliz Manda rejimi, tıpkı ilk şehir haritalarında olduğu gibi, kent halkını dini mensubiyetlerine göre sınıflandırmış ve yerel yönetim mekanizmasını bu sınıflandırmaya göre şekillendirmiştir. Böylece haritalarda tasvir edilen ayrıştırma yaklaşımı fiziksel ve yönetsel olarak hayata geçirilmiş ve haritalarda tahayyül edilen yapı büyük ölçüde gerçeğe dönüştürülmüştür. Bu çerçevede, İngilizler yalnızca şehir planlaması yapmamış, aynı zamanda mekânsal ayrışımı toplumsal düzenin temel bir unsuru haline getirmiştir.

Surların hemen bitişiğindeki alanda her türlü yapılaşmanın yasaklanarak, kentin çevresinde doğal bir park oluşturulması, suriçi alanın kutsal alanlardan ibaret bir “açık hava müzesi” haline getirilmesi istenmiştir. Aslında bu düşünce Theodor Herzl tarafından 1902 yılında ortaya atılmıştır. Sur içindeki yaklaşık bir kilometrekare alana sahip kadim Kudüs kentini uluslararası bir bölge ilan etme planını öneren T. Herzl’e göre; “*Antik ve kutsal kentin tamamı günlük trafikten arındırılmalıdır. Her inanç tarafından saygı gören bu*

⁴⁷ Anthony D. King, *Colonial Urban Development: Culture, Social Power and Environment*, (London and New York: Routledge, 1976).

surların içinde, dağınık ve gürültücü seyyar satıcılar yasaklanmalıdır. Kentin çevresine işçi konutları ve ucuz evler inşa edilmelidir. Pazarlar kentin dışında uygun yerlere taşınmalıdır. Bu şekilde temizlenen eski kent, tüm inançların hayırsever ve dini kurumlarına bırakılacak ve onlar da bu alanı dostane bir şekilde aralarında paylaşacaklardır. Eski kent, mevcut tarzında yavaş yavaş yeniden inşa edilebilir. Ancak sağlıklı koşullar altında, modern ve zarif kentin zengin ortamına yerleştirilebilecek büyük bir mücevher olacaktır.”⁴⁸ T. Herzl’in bu yaklaşımı, “Eski Kudüs” ile “Yeni Kudüs” arasında keskin bir ayrım yapılması esasına dayanmaktadır.⁴⁹ Teodor Herzl’in sunduğu bu vizyon İngiliz manda yönetiminin kent planlarına da yansımıştır.

İngiliz manda rejiminin Kudüs’teki ilk şehirleşme planı I. Dünya Savaşı sona ermeden önce Mühendis William Hannah McLean (1877-1967) tarafından geliştirildi. W. McLean planında, Kudüs’ün “ortaçağ görünümünü” korumak amacıyla yeniden düzenlenmesini hedefliyor ve şehir yerleşim alanını dört ayrı bölgeye ayırıyordu. Birinci bölge yeni inşaatların yasak olduğu sur içi kentti; ikinci bölge, hemen sur çevresinde yeşil bir kuşak oluşturulmasıyla ortaya çıkıyordu. Böylece kuşak içinde yapılaşma tamamen yasaklanarak sur içi ve dışı arasında keskin bir sınır çiziliyordu. İngiliz sömürgelerindeki kent yerleşimlerinde sık sık görülen bir uygulama olan “yeşil kuşak” (green belt), görünürde kentsel gelişimi kontrol etme amacına hizmet ediyorsa da gerçekte birbirinden kopuk bölgeler yaratıyordu. Aynı planda kentin kuzeyi ve batısı yeni yerleşimlere açılan üçüncü ve dördüncü bölgeler olarak düzenlenmişti.⁵⁰

İngiliz manda yönetimi boyunca Kudüs için birçok şehirleşme projesi gündeme geldi. Bu projeler, sömürge bölgelerinde görev yapmış deneyimli mühendisler ve plancılar tarafından geliştirildi. Siyonist Komisyon’un daveti üzerine İngiliz manda yönetimine danışmanlık yapmak üzere Hindistan’dan Kudüs’e gelen Patrick Geddes (1854-1932), bu süreçte etkili isimlerden biriydi.⁵¹ Siyonist Komisyon⁵², Filistin’e yerleşen Yahudi halkının ulusal evini kurma hedefine yönelik olarak İngiliz yönetimiyle iş birliği yaparak bölgedeki şehirleşme ve yerleşim politikalarına doğrudan etki etmiştir. Özellikle Kudüs ve çevresindeki şehir planlama projelerinde, önemli bir rol üstlenmiş, şehir plancılarını bölgeye davet ederek yerleşim alanlarının planlanmasında etkili olmuştur.⁵³ Patrick Geddes de Siyonist Komisyon’un danışmanı olarak Kudüs’te şehirleşme ve yerleşim

⁴⁸ *Zionist Writings*, Herzl, Vol. 2, 1890-1904 “The Zionist deputation in Palestine,” (New York: Herzl Press, 1975).

⁴⁹ Sufian Abu Zaida, “‘A Miserable Provincial Town’: The Zionist Approach to Jerusalem from 1897-1937”, *Jerusalem Quarterly*, 32, (Autumn 2007), 76.

⁵⁰ Rana Barakat, “Urban Planning, Colonialism, and the Pro-Jerusalem Society,” *Jerusalem Quarterly*, no. 65 (2016), 26-27; Elisha Efrat and Allen G. Noble, “Planning Jerusalem,” *Geographical Review*, 78/4, (1988), 392.

⁵¹ Noah Esther Hysler Rubin, “Geography, Colonialism and Town Planning: Patrick Geddes’ Plan for Mandatory Jerusalem,” *Cultural Geographies*, 18/2 (2011), 231-248.

⁵² Siyonist Komisyon, 1897’de Basel’de yapılan Siyonist Kongresi’nde kurulan ve Filistin topraklarında Yahudi yerleşimlerini desteklemeyi amaçlayan bir organizasyondur.

⁵³ Ilan Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, (Oxford: Oneworld, 2006).

düzeni üzerinde düşünceler geliştiren ve bu bağlamda projeler öneren önemli bir şehir plancısı olarak öne çıkmıştır.

1918 yılında İngiliz Mandası yönetimi tarafından Kudüs'ün tarihi dokusunu korumak amacıyla Pro-Jerusalem Society kurulmuştur. İngiliz Askeri Valisi Ronald Storrs ve Mimar Charles Robert Ashbee tarafından kurulan bu komisyonun üyeleri arasında Filistin Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel, Başmüftü, Rum ve Ermeni Patrikleri, Yahudi Cemaati Başkanı, Siyonist Komisyon Başkanı, Kudüs Belediye Başkanı ve eski Belediye Başkanı Musa Kazım Paşa el-Hüseyni gibi dikkat çekici isimler yer almıştır.⁵⁴ Bu çeşitlilik, toplumun farklı dini ve toplumsal kesimlerinin Kudüs'ün korunması ve geliştirilmesi için bir araya geldiğini göstermektedir. Pro-Jerusalem Society, özellikle kent surlarının ve kapılarının restorasyonuna öncülük etmiş, surlara bitişik olarak inşa edilen yapıları temizlemeyi ve bu alanları koruma altına almayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda 1922'de sur içindeki kent "tarihi sit alan" olarak ilan etmiştir.⁵⁵ Pro-Jerusalem Society'nin faaliyetleri kapsamında hazırlanan Charles Robert Ashbee'nin 1922 tarihli şehirleşme planı, kentin mekânsal düzenlenmesine yönelik ilk girişim olmasıyla dikkat çekmektedir. Sanat Tarihçisi Inbal Ben-Asher Gitler, C. R. Ashbee'nin planını Kudüs'ün mekânsal organizasyonunu hem fiziksel hem de sosyal düzeyde birleştirici bir anlayışla ele alma çabası olarak tanımlamaktadır. Yine I. B. Gitler'e göre, C. R. Ashbee, kadim kentin çevresinde yeşil kuşak sistemini önerirken, yalnızca bir koruma alanı olarak değil, aynı zamanda kent sakinlerinin ve farklı toplulukların bir araya gelmesini teşvik eden "geçirgen bir alan" olarak tasarladığını ileri sürmektedir.⁵⁶ Halbuki Ashbee'nin önerdiği yeşil kuşak, sur içi ve dışı arasındaki bağları organik bir şekilde pekiştirmektense, bu iki bölgeyi keskin bir şekilde ayıran bir sınır işlevi görmektedir. Nitekim sonraki gelişmeler, Ashbee'nin "yeşik kuşak" anlayışının, uygulamada toplumsal ve mekânsal ayrımları pekiştiren bir strateji haline geldiğini göstermektedir.

Kent surlarının 1927 depreminde ciddi hasar alması restorasyon projelerine öncelik verilmesini sağlamıştır. Pro-Jerusalem Society, bu restorasyon sürecinde lider bir rol üstlenmiş, ancak zamanla yetersiz maddi kaynaklar ve yönetim sorunları nedeniyle faaliyetlerini sürdürememiş ve 1934'te tamamen dağılmıştır.⁵⁷ 1929 yılı itibarıyla bu görevler, Eski Eserler Dairesi'ne (the Department of Antiquities) devredilmiştir. 1929'da hazırlanan kapsamlı bir plan doğrultusunda surların ve kapıların korunması, surlara bitişik olarak inşa edilmiş "istenmeyen" yapıların temizlenmesi, ayrıca yeni yapılaşmanın sınırlandırılması amaçlanmıştır. Kentin tarihi kimliğinin korunması için oluşturulması

⁵⁴ Harry Charles Luke and Edward Keith-Roach, eds., *The Handbook of Palestine*, (London: Macmillan & Co., 1922), 131-133.

⁵⁵ İngiliz Ulusal Arşivi, CO: 733-467-8.

⁵⁶ Inbal Ben-Asher Gitler, "Marrying Modern Progress with Treasured Antiquity: Jerusalem City Plans during the British Mandate, 1917-1948", *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 15/1, (2003), 43-47.

⁵⁷ CO: 733-467-8, 1944; CO: 733-467-9, 1944-1945; Barakat, "Urban Planning," 31.

öngörülen yeşil kuşak bu planda da yer almaktadır (bkz: Plan 2). Daha önce Pro-Jerusalem Derneği tarafından başlatılan surların restorasyonu çalışmaları, genellikle mülk sahipleriyle istişare edilerek yürütülmüştü. Ancak bu plan, mülk sahiplerinin ilgisizliği gibi nedenlerle oluşabilecek engelleri aşmak için daha resmi bir yaklaşım benimsemiş ve sur çevresinde 210 dönümlük (yaklaşık 53 hektar) alanı koruma alanı ilan etmiştir.⁵⁸

Henry Kendall'ın 1944 tarihli planı ise daha modernist bir anlayış sergilemiş ve yoğun altyapı gelişimiyle kentin fiziksel dönüşümüne odaklanmıştır. Ancak bu plan, Ashbee'nin geçirgen kent düzenlemesine kıyasla daha kısıtlayıcı ve parçalı bir yapı sunmuştur. Özellikle konut bölgelerinin sınıflandırılması, evlerin büyüklüğüne getirilen sınırlandırmalar ve geleneksel yerleşim alışkanlıklarının göz ardı edilmesi, yerel dinamiklere duyarsız bir yaklaşım olarak eleştirilmiştir. Buna rağmen, H. Kendall'ın planındaki "doğa koruma alanı" olarak adlandırılan park sistemi, suriçi kenti yeni yapılaşmalardan ayırmak amacıyla önerilmiştir.⁵⁹ Ancak bu sistem de tıpkı C. R. Ashbee'nin planındaki gibi sakinler arasında entegrasyonu teşvik etmektense, daha çok kenti parçalama ve mekânsal ayrışmayı derinleştirme işlevi görme potansiyeli taşımaktadır.

Plan 2: 1929 Kudüs Kent Planı⁶⁰

Özel Sayı/Special Issue
2025
BY-NC-ND 4.0

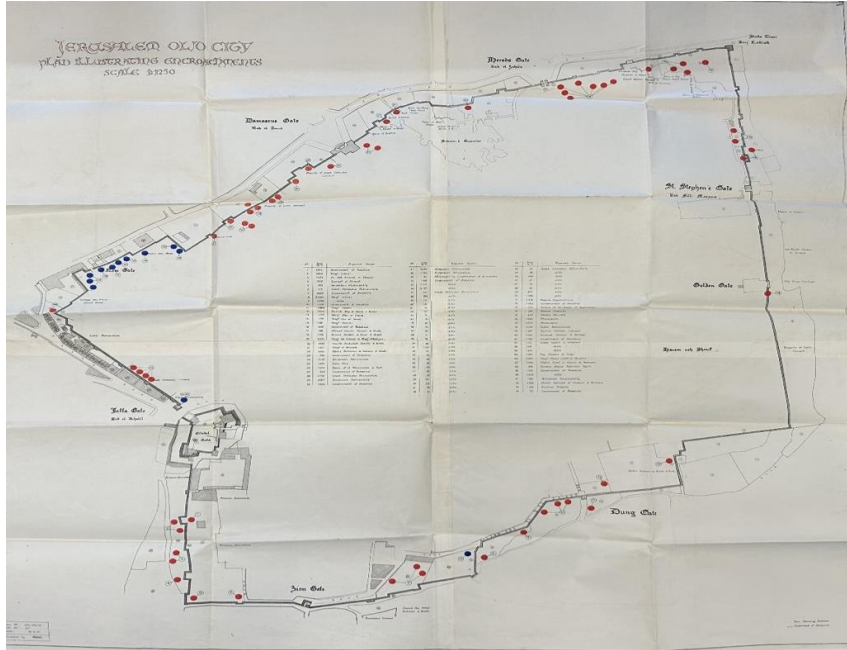
⁵⁸ 1929 planının daha ayrıntılı detayları için bkz: Henry Kendal, *Jerusalem, The City Plan; Preservation And Development During The British Mandate, 1918-1948*, (London: H. M. Stationery Off., 1948), 11-17.

⁵⁹ Inbal Ben-Asher Gitler, "Marrying Modern Progress," 47-50.

⁶⁰ Henry Kendal, *Jerusalem: The City Plan*, 16.

Henry Kendal'dan önce hazırlanan üç şehir planında dayer alan "yeşil kuşak" uygulaması, sadece öneri aşamasında kalmıştır. Ancak, modern şehircilik ilkelerini benimseyen H. Kendal, 1936 Şehir Planlama Yönetmeliği doğrultusunda bu öneriyi 1944'te hazırladığı planla hayata geçirmiştir. Kendisine danışmanlık yapan W. H. McLean, suriçi kentin yeniden inşası önerisinin son derece yanlış olduğunu, bu yaklaşımın Hükümet tarafından benimsenmesi halinde dini topluluklar, özellikle de Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında ciddi sorunlara yol açacağını söylemiştir. W. H. McLean'ın önceki planı temel alınarak yeni düzenlemeler eklenmiştir. Ancak Kendall, McLean'in 1918 planından farklı olarak, suriçi kentin surdışından koparılmasına ve Zeytin Dağı gibi çevresel alanların düzenlenmesine odaklanmıştır. Plan hazırlanmadan önce "Surlar Alt Komitesi (City Walls Sub-committee)" bir rapor hazırlanmıştır. Rapora göre surlara yapışık yapılar iki ana kategoriye ayrılmıştır (bknz: Plan 3) Birincisi (kırmızı kategori), duvarların içine veya yakınına yapılan geçici baraka, kulübe gibi yapıları, ikincisi (mavi kategori) ise genellikle kalıcı nitelikte olan, özellikle dini kurum gibi yapıları kapsamaktadır. Komite, bu surlara bitişik halde olan tüm yapıların acilen yıkılması gerektiğini önerirken, gecekondü sahiplerine tazminat vermek yerine alternatif konut sağlanmasını önermiştir. Bu doğrultuda Henry Kendal'ın hazırladığı 1944 tarihli kent planında acil yıkımı gerçekleşecek yapılar tek tek çizilmiş ve ayrıntılı bir mülk haritası hazırlanmıştır. Sur içindeki kadim kent ile sur dışında gelişen yapılaşma arasındaki bağ "Yeşil kuşak" ile kesilerek Kudüs'ün bir müze haline getirilmesi bu plan sonucunda gerçekleşmiştir.

Plan 3: Yıkılması Öngörülen Surlara Bitişik Yapıların Mülkiyet Planı (1944)

İngiliz yönetiminin Kudüs'te uyguladığı şehircilik normları kentin mekânsal organizasyonu ve toplumsal yapısı üzerinde son derece keskin kırılmaları tetiklemiştir. Nihayetinde kent planlama uygulamalarını tüm Kudüslüler için “modern bir şehir” vaadiyle yürütülmüş olsa da bu uygulamalar İngilizlerin ve Siyonistlerin çıkarlarını desteklerken Arap toplumunun gelişimini sınırlayan sonuçlar doğurmuştur. İngiliz yönetiminin getirdiği şehircilik normları, Osmanlı dönemi Kudüs'ünün çokkültürlü ve çoğulcu ortamıyla keskin bir tezat oluşturarak, topluluklar arasındaki ayrışmayı kurumsallaştırmıştır. Manda döneminde hazırlanan planlama uygulamaları, daha çok Arapların yaşadığı suriçi kent ile çoğunlukla Yahudilerin meskûn olduğu surdışı arasında keskin mekânsal ayrımlara yol açmıştır. İngiliz yönetiminin planlama anlayışı, kamusal alanları dahi belirli grupların kullanımına tahsis eden bir yapıya dönüşerek, farklı toplulukların bir arada yaşama ve etkileşimde bulunma kapasitelerini büyük ölçüde zayıflatmıştır.

Fotoğraf 5 ve 6: Kentin Surlarına Bitişik Yapıların Yıkımı: Yafa Kapısı ve Şam Kapısı (1944)⁶¹

İngiliz Mandası döneminde kamusal mekânların anlamı, işlevi ve toplumsal yaşamdaki yeri de dönüşüme uğramıştır. Kentin bazı kamusal alanları, toplulukların ortak kullanım alanları olmaktan çıkarak belirli grupların hakimiyetinde algılanan bölgelere

⁶¹ Fotoğraf 5: Matson Photo Service, photographer. (1944) *Demolition at Jaffa Gate to clear city wall. July. Jerusalem, 1944. July.* [Photograph] Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2019694857/> (Son Erişim Tarihi: 29.12.2024); Fotoğraf 6: American Colony, Photo Department, photographer. (1937) *Tearing down shops in front of Damascus Gate Sept. Jerusalem, 1937. Sept.* [Photograph] Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2019707372/> (Son Erişim Tarihi, 24.10.2024).

dönüştürmüştür.⁶² Böylece mekânsal ayrışma daha görünür hale gelirken, toplumsal bölünmeler fiziksel alanlara da yansımıştır. İngilizlerin “böl ve hükmet” stratejisi, mekânsal ayrımcılık politikalarında somut bir şekilde hayata geçirilmiştir. Bu strateji, kenti dini, mezhepsel ve etnik temellere göre sınıflandırarak, topluluklar arasındaki sınırları fiziksel ve idari anlamda derinleştirmiştir. Sömürgeci planlama anlayışı, genellikle kentsel gelişimi kontrol altında tutma ve yönetim kolaylığı sağlama gerekçesiyle savunulsa da bu uygulamalar esasen toplumsal ayrışmayı derinleştirmiştir. İngiliz Mandası yönetimi, 1917’den itibaren Kudüs halkını dini kimliklerine göre sınıflandırmış, yerel yönetim yapısını bu sınıflandırmaya uygun şekilde düzenlemiştir. 1830’lu yıllardan itibaren çizilen haritalarda tasvir edilen “ayrıştırma” yaklaşımı, fiili uygulamalara dönüşerek kentin mekânsal düzeninde kalıcı etkiler yaratmıştır.⁶³ Bu planlama anlayışı, Kudüs’ün tarihi boyunca gelişen çokkültürlü ve bütünlük yapısını bozarak, kentin sosyal dokusunda ciddi bozulmalara yol açmıştır.

Fotoğraf 7: Kudüs kent surlarını çevreleyen “Yeşil Kuşak” (2023)⁶⁴

⁶² Osmanlı hakimiyeti döneminde ortak bir kamusal mekân niteliği taşıyan Yafa Kapısı ve çevresinin, İngiliz Mandası döneminde Yahudi milliyetçiliğinin dönüştürdüğü bir mekân haline geldiğini ele alan bir çalışma için bkz: Yasemin Avcı, “Kudüs’te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948),” *XIX. Türk Tarih Kongresi*, 3/1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024), 469-498.

⁶³ Rana Barakat, “Urban Planning,” 30-31.

⁶⁴ Mihriban Uçar Fotoğraf Koleksiyonu, Mart-2023.

Sonuç

Kudüs, Avrupalı haritacılar tarafından 19. yüzyıl boyunca üretilmiş onlarca haritada dini topluluklar arasında keskin çizgilerle bölünmüş bir kent olarak tasvir edilmiştir. Osmanlı dönemi Kudüs'ünün heterojen yapısını ve farklı toplumsal grupların bir arada yaşama olgusunun mekânı nasıl şekillendirdiğini tümüyle görmezden gelen bu haritalar, İngiliz Mandası döneminde uygulanan ayrıştırıcı politikalara zemin hazırlayan ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla mekânsal gerçekliği temsil etmediği gibi, aynı zamanda toplumsal ilişkileri görmezden gelmekte, böylece kentsel mekânın siyasi hedeflere yönelik olarak tanımlanmasına katkıda bulunmuştur. Halbuki, Osmanlı dönemi nüfus defterleri, ayrıştırıcı bakış açısını çürüten ve farklı dini toplulukların suriçi bölgede iç içe yaşadığını kanıtlayan önemli bir kaynak olarak ele alındığında; iddia edilen cemaat ayrışmasının gerçekte var olmadığı ve Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların sosyal ve ticari hayatı paylaştığı, Kutsal Şehirde karma bir toplumsal yapının mevcut olduğu kolaylıkla tespit edilebilmektedir.

İngiliz Mandası döneminde geliştirilen “yeşil kuşak” uygulamasıyla öngörülen dört ayrı şehirleşme planı, Kudüs'ü dini ve etnik hatlar üzerinden ayırtırmayı hedefleyen bir politika olarak, modern bir kent yaratma iddiasını taşıırken, gerçekte toplumsal bölünmeleri mekânsal gerçekliklere dönüştürmüştür. Bu politikaların, kentin toplumsal dokusu üzerindeki etkileri, mekânsal ayrışmanın kurumsallaşmasıyla kalmamış, aynı zamanda toplumsal uyumu ve bir arada yaşama kültürünü de zayıflatmıştır. Sonuç olarak, İngiliz Mandası dönemindeki şehircilik uygulamaları, modern bir kent yaratma iddiasını taşıırken, gerçekte toplumsal bölünmeleri mekânsal gerçekliklere dönüştürmüştür. İsrail Devleti'nin daha sonraki dönemde bu normları sürdürmesi, ayrımcılığın kentsel alanda sürekliliğini sağlamış ve Kudüs'teki sosyal mekânsal kırılmaları derinleştirmiştir. Bugün Kudüs'te surların etrafında görülen yeşil kuşak (bkz: Fotoğraf 7), geçmişte şekillenen mekânsal ayrışma politikalarının halen kentsel alanda varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Yeşil kuşak örneği, geçmişten günümüze uzanan şehircilik pratiklerinin, modernleşme söylemi ile sömürgeci çıkarların nasıl iç içe geçtiğinin ve kentsel mekânın toplumsal ayrışmayı nasıl yansıttığının somut bir kanıtıdır.

Beyanname:

- 1. Etik kurul izni:** Bu çalışma için gerekmemektedir.
- 2. Katkı oranı beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar çatışması beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)

2385/155, 10 Rebîü'l-âhir 1318/ 7 Ağustos 1900.

1536/71, 20 Zi'l-hicce 305/ M. 28 Ağustos 1888.

İrade Dahiliye (İ..DH..)

1357-26, 6 Rebîü'l-âhir 1316 / 24 Ağustos 1898.

Meclis-i Vala (MVL)

1061/29, 10 Şevval 1282 / 26 Şubat 1866.

1061/42, 25 Şevval 1282 / 13 Mart 1866.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.)MKT.MHM)

120/91, 8 Rebîü'l-âhir 1274 /26 Kasım 1857.

Yıldız Husisi Maruzat (Y..A...HUS)

409/55, 13 Rebîü'l-evvel 1318 / 11 Temmuz 1900.

İsrail Devlet Arşivi

Nüfus Defterleri, R. 1321-1328 / M. 1905-1913.

İngiliz Ulusal Arşivi

CO: 733-467-8,1944

CO: 733-467-9,1944-1945.

FO: 195/2321, No.42, E.C. Blech-G. Lowther, 18 Mayıs 1909, pp.175-177.

Araştırma Eserler

Abu Sharar, Adam. "The Shop at Bab al-Khalil", Jerusalem Quarterly, 15, (Kış 2002), 32-37.

Avcı, Yasemin. Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.

Avcı, Yasemin. Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

Avcı, Yasemin ve Mihriban Uçar. "Kudüs Millet Bahçesi: Kutsal Şehirde Modernite ve Kentsel Mekân (1870-1917)," Filistin Araştırmaları Dergisi, no. 14, (Kış 2023), 1-42.

Avcı, Yasemin ve Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Nüfus Defterlerine Göre Kent Toplumu ve Mekân (1905-1917): Bab El-Halil Mahallesi Örneği." Filistin Araştırmaları Dergisi, no. 14 (Kış 2023), 43-74.

Avcı, Yasemin. "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)," XIX. Türk Tarih Kongresi, 3/1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024), 469-498.

Barakat, Rana. "Urban Planning, Colonialism, and the Pro-Jerusalem Society," Jerusalem Quarterly, no. 65 (2016), 26-27.

Ben-Arieh, Yehoshua. Jerusalem in the 19th Century: The Old City, NewYork: St. Martin's Press, 1984.

Camhi, Natasha Thomas. The Manipulation of Sacred Places: The Role of Jerusalem's Temple Mount in the Construction of Identity. History, Middletown: Wesleyan University, 2012.

- Campos, Michelle U. "Placing Jerusalemites in the History of Jerusalem: The Ottoman Census (sicil-i nüfus) as a Historical Source", *Ordinary Jerusalem 1840–1940 Opening New Archives, Revisiting a Global City*, ed. Angelos Dalachanis-Vincent Lemire, Leiden Boston: Brill, 2018, 15-28.
- Campos, Michelle U. "Mapping Urban "Mixing" and Intercommunal Relations in Late Ottoman Jerusalem: A Neighborhood Study," *Comparative Studies in Society and History*, 63/1, (2021), 133-169.
- Cemal Paşa. Hatıralar. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Çelik, Zeynep. İmparatorluk, Mimari ve Kent: Osmanlı-Fransız Karşılaşmaları (1839-1914). İstanbul: Salt Yayınevi, 2012.
- Çiçek, M. Talha. Cemal Paşa Suriye’de: Birinci Dünya Savaşı Yılları. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Efrat, Elisha and Allen G. Noble, "Planning Jerusalem," *Geographical Review*, 78/4, (1988), 387-404.
- Erdoğan, Emine. "XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı" Yüksek Lisans Tezi, Türkiye- Gazi Üniversitesi, 1998.
- Ergin, Osman Nuri. Mecelle-i Umûr-ı Belediye. haz. Cengiz Özdemir, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Foucault, Michel. Hapishanenin Doğuşu. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitapevi, 1992.
- Gitler, Inbal Ben-Asher. "Marrying Modern Progress with Treasured Antiquity: Jerusalem City Plans during the British Mandate, 1917-1948", *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 15/1, (2003), 39-58.
- Goren, H., Faehndrich, J., Schelhaa, B.. Mapping the Holy Land: The Foundation of a Scientific Cartography of Palestine. London: I.B.Tauris, 2017.
- Hasanoğlu, Eldar ve Nuh Arslantaş, Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021.
- Kaleli, Emrullah. "Palmiye Dalı Taşıyanlar ve Silahlı Hacılar," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/33, 325-340.
- Kark, Ruth. "The Traditional Middle Eastern City: The Cases of Jerusalem and Jaffa During the Nineteenth Century," *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins* (1953-), B. 97, H. 1 (1981), 93-108.
- Kendal, Henry. Jerusalem, The City Plan; Preservation And Development During The British Mandate, 1918-1948. London: H. M. Stationery Off., 1948.
- King, Anthony D.. Colonial Urban Development: Culture, Social Power and Environment. London and New York: Routledge, 1976.
- Klein, Menachem. Lives in Common: Arabs and Jews in Jerusalem, Jaffa and Hebron. New York: Oxford University Press 2014.
- Klein, Menachem. "Joint Jewish and Muslim Holy Places, Religious Beliefs and Festivals in Jerusalem between the Late 19th Century and 1948," *Religions*, 9/220 (2018), 1-10.
- Lefebvre, Henri. Mekânın Üretimi. çev. Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014.
- Luke, Harry Charles and Edward Keith-Roach, eds., The Handbook of Palestine. London: Macmillan & Co., 1922.
- Mazza, Roberto. Jerusalem from the Ottomans to the British. London: I.B. Tauris, 2009.

- Özcan, Koray. "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları: Adnan Adıvar Özel Sayısı*, 7/ 2, (Haziran 2006), 149-180.
- Özcan, Şevket, "Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61, 1206-1214.
- Pappé, Ilan. *The Ethnic Cleansing of Palestine*. Oxford: Oneworld, 2006.
- Rubin, Noah Esther Hysler. "Geography, Colonialism and Town Planning: Patrick Geddes' Plan for Mandatory Jerusalem," *Cultural Geographies*, 18/2 (2011), 231-248.
- Tamari, Salim and Issam Nassar eds. *The Storyteller of Jerusalem: The Life and Times of Wasif Jawhariyyeh, 1904-1948, USA: Olive Tree Press*, 2014.
- Zaida, Sufian Abu. "'A Miserable Provincial Town': The Zionist Approach to Jerusalem from 1897-1937", *Jerusalem Quarterly*, 32, (Autumn 2007), 70-87.
- Ze'evi, Dror. *Kudüs, 17. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Zionist Writings, Herzl, Vol. 2, 1890-1904 "The Zionist deputation in Palestine," (New York: Herzl Press, 1975).
- Wallach, Yair. "Jerusalem between Segregation and Integration: Reading Urban Space through the Eyes of Justice Gad Frumkin," *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, ed. S. R. Goldstein-Sabbah-H. L. Murre-van den Berg, Leiden-Boston: Brill, 2016, 205-234.
- Wallach, Yair. "Jerusalem's Lost Heart: The Rise and Fall of the Late Ottoman City Centre", *Urban Neighbourhood Formations: Boundaries, Narrations and Intimacies*, ed. Hilal Alkan-Nazan Maksudyan, Routledge, London: 2020, 138-158.
- Wilson, Charles William. *Ordnance Survey of Jerusalem*, Ariel Pub. House; Facsim. ed edition, 1980.
- İnternet Kaynakları**
- Library of Congress, Israel, <https://www.loc.gov/resource/matpc.06540/> (Son erişim tarihi 21.07.2023).
- Library of Congress, Israel, Matson Photo Service, photographer. (1944) Demolition at Jaffa Gate to clear city wall. July. Jerusalem, 1944. July. <https://www.loc.gov/item/2019694857/> (Son Erişim Tarihi: 29.12.2024).
- Library of Congress, Israel, American Colony, Photo Department, photographer. (1937) Tearing down shops in front of Damascus Gate Sept. Jerusalem, 1937. Sept. <https://www.loc.gov/item/2019707372/> (Son Erişim Tarihi, 24.10.2024).
- Library of Congress, Israel, <https://www.loc.gov/item/2019695549/> (Son erişim tarihi 05.01.2025).
- The Australian State Library; <https://collection.sl.nsw.gov.au/digital/7ZAG0QeMo4Kyl> (Son erişim tarihi: 24.19.2024).
- The National Library of Israel, Avner Collection, Félix Bonfils (1831-1885), https://www.nli.org.il/he/images/NNL_ARCHIVE_AL997009563375005171/NLI (Son erişim tarihi 23.12.2024).
- <https://holylandguides.com/> (Son erişim tarihi: 01.04.2025)

Extended Abstract

This study examines the spatial transformation of Jerusalem between 1871 and 1948 in the context of Ottoman and British urban policies, and questions the impact of imperial policies on the urban fabric and social structure. In the current literature, the origins of the spatial and social segregation of the city have been traced back to the Ottoman period. The starting point for this approach is the vision constructed in the urban plans drawn up by European cartographers in the 19th century. These maps depict Jerusalem as a city sharply divided between religious communities. This study challenges that common view through an examination of the urban policies of the late Ottoman and British periods. These urban plans of Jerusalem do not reveal the heterogeneity of the city, nor how the coexistence of different social groups shaped the space. Contrary to the claims of European cartographers, there were no sharp religious or ethnic divisions in the Ottoman urban organisation. As in Jerusalem, people of different religious groups could easily be owners or tenants of houses in any neighbourhood. The public spaces of the city, such as the bazaar, the Jaffa Gate, the Damascus Gate and the squares inside and outside these gates, especially the city centre that developed along the Jaffa Road in the second half of the 19th century, were natural places for interaction between different communities. The Ottoman census records and other types of archival documents provide data that contradict this segregationist view. They show that different religious communities intermingled within the walled city and that the claimed segregation did not actually exist.

During the Ottoman period, the bazaar was not only a place of trade. It was also a place where different religious and ethnic groups experienced a common urban culture. Religious events such as the visit of Nebi Musa, which brought together the Muslim communities, Palm Sunday, which is celebrated by the Christian denominations, and Passover, a major Jewish holiday, enlivened not only the bazaars but also the streets of Jerusalem. Such activities strengthen the multicultural fabric of the city and show that different faiths live together in harmony. In addition to bazaars, social spaces such as inns, coffee houses, and even fountains and cisterns brought together different segments of society. Likewise, cemeteries outside the city walls were important for social interaction as places of remembrance and prayer.

When Jerusalem came under British control in 1917, the image of a "segregated" Jerusalem depicted in the maps of European cartographers became a reality. This process, dominated by British colonialism and urban planning practices that served colonialism, had a profound impact on the spatial fabric of Jerusalem. This is especially evident in the four different urbanization plans developed by William McLean (1918), Geddes (1919), Charles Robert Ashbee (1922) and Henry Kendal (1944). The urbanization practices during the British administration created two distinct urban settlements. In particular, the "green belt" transformed the walled area into an "open-air museum" under the pretext of protecting religious and historical heritage, while the residential area outside the walls was

reorganized according to modern European urban planning principles. British urban planning policies in Jerusalem transformed the multicultural, intertwined urban fabric of the Ottoman period. The spatial segregation of the city between religious communities became increasingly pronounced throughout the British Mandate. The public spaces was also affected by this segregation, leaving some areas to the dominance of certain groups. In particular, the plan of 1944 by Henry Kendall contained the regulations that mostly intensified spatial segregation. The plan envisioned the demolition of buildings adjacent to the walls of Jerusalem and the creation of a clear boundary between the Old City and the New City. In the process, traditional commercial areas, marketplaces, and public spaces of social interaction largely lost their function. The "Green Belt" and the urbanisation plans developed during the British Mandate, while claiming to create a modern city, institutionalised the segregation of Jerusalem along religious and ethnic lines. In doing so, they transformed social divisions into spatial realities. This process not only deepened segregation in the city, but also weakened social cohesion and coexistence. The British urban development policies rule were to be carried forward by the State of Israel in the following period, and deepened the social and spatial divisions in Jerusalem. Today, the green belt that surrounds the walls of Jerusalem is concrete evidence of the continuity of this segregationist understanding of urbanism. This situation reveals how the discourse of modernization and colonial interests are intertwined, and how urban space reflects social segregation.